

Age Crisis at Different Age Period of the Child Psychological Features and Symptoms

¹Dosent Nurəngiz Tofiq qızı Rzayeva

Abstract:

"Crisis" is an expressive form of conflicts that occur on the threshold of transition from one age stage to another. "Age crises" are inevitable in different periods of childhood. Age crises separate stable periods and create a transition between them. It should be noted that for many decades, in the strategy of children's development and assessment, the periods of age crisis have been characterized as ineffective, less productive periods, and evaluated as "difficult" periods. Such a strategy of negative assessment of development has led to a non-humanistic way of looking at it, and has led to excessive exaggeration of failures and manifestations caused by the influence of internal uncontrollable processes beyond the child's control. For many years in the socio-psychological literature, as a result of the "crises" of age, the new mental qualities that appeared in the spiritual world of the personality were overshadowed, his personal activity in development was forgotten, and optimal ways out of the crisis situation that arose were not shown. It has been determined from the research that the transition from one age stage to another in the mental development of the personality, as a rule, takes place in a vigorous and intense manner.

Keywords: Crisis, Age, Personality, Age crisis, Childhood, Difficult Period.

Uşağın Müxtəlif Yaş Dövrələrində Yaş Böhranlarının Psixoloji Xüsusiyyətləri və Onların Təzahürü

Öz:

"Böhran" bir yaş mərhələsindən digərinə keçid ərafəsində baş verən münaqişələrin ifadəli formasıdır. Uşaqlığın müxtəlif dövrlərində "yaş böhranları" qaçılmazdır. Yaş böhranları sabit dövrləri ayırır və onlar arasında keçid yaradır. Qeyd edək ki, uzun onilliklər ərzində uşaqların

¹ Corresponding Author: Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dosent Nurəngiz Tofiq qızı Rzayeva Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti nurengiz.rzayeva@gmail.com ORSİD:<https://orcid.org/0009-0003-9071-6861>

inkışafı və qiymətləndirilməsi strategiyasında yaş böhranı dövrləri səmərəsiz, məhsuldarlığı az olan dövrlər kimi səciyyələndirilib, “çətin” dövrlər kimi dəyərləndirilib. İnkışafın bu cür mənfi qiymətləndirilməsi strategiyası ona qeyri-humanist yanaşmaya səbəb olmuş, uşağın nəzarətindən kənar daxili idarəolunmaz proseslərin təsiri nəticəsində yaranan uğursuzluqların və təzahürlərin həddindən artıq şişirdilməsinə səbəb olmuşdur. Uzun illər sosial-psixoloji ədəbiyyatda yaşın “böhranları” nəticəsində şəxsiyyətin mənəvi aləmində meydana çıxan yeni psixi keyfiyyətlər kölgədə qalmış, onun inkışafda şəxsi fəaliyyəti unudulmuş, zəlzələdən optimal çıxış yolları tapılmışdır. yaranan böhran vəziyyəti göstərilməmişdir. Tədqiqatlardan müəyyən edilmişdir ki, şəxsiyyətin psixi inkışafında bir yaş mərhələsindən digərinə keçid, bir qayda olaraq, intensiv və intensiv şəkildə baş verir.

Açar Sözlər: Böhran, Yaş, Şəxsiyyət, Yaş böhranı, Uşaqlıq, Çətin Dövr.

Article History

Article arrival: 11 March, 2024

Accept: 02 April 2024

Publish: 30.05.2024

Article type: Research article

Article language: Azerbaijan.

Citation: Nurəngiz Tofiq qızı Rzayeva (2024). Uşağın müxtəlif yaş dövrlərində yaş böhranlarının psixoloji xüsusiyyətləri və onların təzahürü. *Journal of Educational Studies (J-EDUCAT)*. 2(1), pp..99-112.

Uşağın Müxtəlif Yaş Dövrlərində Yaş Böhranlarının Psixoloji Xüsusiyyətləri və Onların Təzahürü

Giriş

"Böhran" bir yaş mərhələsindən digərinə keçid ərafəsində baş verən münaqişələrin ifadəli formasıdır. Uşaqlığın müxtəlif dövrlərində “yaş böhranları” qaçılmazdır. Yaş böhranları sabit dövrləri ayırır və onlar arasında keçid yaradır. Qeyd edək ki, uzun onilliklər ərzində uşaqların inkışafı və qiymətləndirilməsi strategiyasında yaş böhranı dövrləri səmərəsiz, məhsuldarlığı az olan dövrlər kimi səciyyələndirilib, “çətin” dövrlər kimi dəyərləndirilib. İnkışafın bu cür mənfi qiymətləndirilməsi strategiyası ona qeyri-humanist yanaşmaya səbəb olmuş, uşağın nəzarətindən kənar daxili idarəolunmaz proseslərin təsiri nəticəsində yaranan uğursuzluqların və təzahürlərin həddindən artıq şişirdilməsinə səbəb olmuşdur. Uzun illər sosial-psixoloji ədəbiyyatda yaşın “böhranları” nəticəsində şəxsiyyətin mənəvi aləmində meydana çıxan yeni

psixi keyfiyyətlər kölgədə qalmış, onun inkişafda şəxsi fəaliyyəti unudulmuş, zəlzələdən optimal çıxış yolları tapılmıdır. yaranan böhran vəziyyəti göstərilməmişdir. Tədqiqatlardan müəyyən edilmişdir ki, şəxsiyyətin psixi inkişafında bir yaş mərhələsindən digərinə keçid, bir qayda olaraq, intensiv və intensiv şəkildə baş verir. Bu, müəyyən çətinliklərlə, xüsusilə uşaqların qocalarla münasibətlərində sosial-psixoloji problemlərin yaranması, onların öz hüquqlarını tələb etmələri ilə müşayiət olunur. Belə keçid dövrləri inkişafda yaş böhranlarına, sıçrayışlı keçidlərə səbəb olur. Müxtəlif keçid dəyişiklikləri və tipoloji xüsusiyyətləri olan şəxsiyyətin psixi inkişafında "yaş böhranları" müşahidə olunur. Belə dəyişikliklər şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir yaş mərhələsində "Yaş böhranları" şəxsiyyətin fiziki keyfiyyətlərinin inkişafına və formalaşmasına öz təsirini göstərir. Böhran zamanı şəxsiyyətlərarası münasibətlərin əsas formaları sabitləşir, sosial yönümlülüğün əsasları möhkəmlənir, özünüdərk, özünüqiymətləndirmə, özünü təsdiq formalaşır.

"Yaş böhranı"nda iradi fəaliyyət elementləri formalaşır, şəxsiyyətin davranışı şüurlu iradi hərəkətlərin obyektinə çevrilir. Mənəvi şüur və özünüdərk şəxsiyyətdə təzahür edir, onun özü və ətrafındakı insanlar haqqında təsəvvürləri dəyişir. Hər yaş "böhranı"nda şəxsiyyətin şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemindəki yeri əhəmiyyətli əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Odur ki, problemin tədqiqi ilə bağlı aşağıdakı təkliflərin nəzərə alınmasını məqsədə uyğun hesab edirik: hər bir yaş mərhələsində şəxsiyyətin psixi həyatında "yaş böhranları", "məhsuldarlıq dövrü" kimi səciyyələndirilməlidir; "Böhran" dövründə şəxsiyyətə hörmətlə yanaşmaq lazımdır; "yaş böhranı" zamanı şəxsiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklər müsbət istiqamətə yönəldilməlidir; İnkişafda böhranların baş verməsi qaçılmaz proses olduğundan cəmiyyətdə hər kəs bunun qarşısını almamalı, şəxsiyyətin həmin mərhələni "ağrısız", "fəsadsız" keçməsinə təmin etməlidir. Qeyd edək ki, yaş böhranları hər bir insanda yeniyetməlikdən başlayaraq qocalıq da daxil olmaqla bir neçə dövrü əhatə edir. Müəyyən

edilmişdir ki, uşaqlar böhran dövrlərini böyüklərdən daha uğurla keçirirlər.

Uşağın Müxtəlif Yaş Dövrlərində Yaş Böhranlarının Psixoloji Xüsusiyyətləri və Onların Təzahürü

Həyatda böhran insanın öz keçmiş təcrübəsinə söykənərək öhdəsindən gələ bilmədiyi və onun həyatında maneə kimi (əksər hallarda xarici) daxili ehtiyaclarının (motivlər, cəhdlər, dəyərlər) reallaşdırmasının qeyri-mümkünlüyü ilə rastlaşdığı bir vəziyyətdir. İnsanın həyatında: istər sağlamlığında, istər ailəsində, işdə, istərsə də dostluq münasibətlərində yaranan böhran həmişə xoşagəlməzdir.

Bununla belə "normativ" adlandırılan bir sıra böhranlar var, hansılar ki, insan bütün həyatı boyu onlardan keçməli olur: təzə doğulmuşun, bir yaşın, üç yaşın, yeddi yaşın böhranı, yeniyetməlik yaşının böhranı və s.

Psixoloji böhran isə fiziki və psixi baxımdan bir tərəfin başqası ilə transformasiyası, inkişafı və şəxsin yüksəlişidir. Psixi inkişaf böhranının mənbəyində insanlar arasında yaranan xarici real münasibətlər sistemi ilə onların münaqişəsi dayanmır, əksinə burada mükəmməl formada yaranan münasibətlərin daxili münaqişəsi təzahür edir. Məhz bu münasibət əvvəlcə insanı münaqişəyə təhrik edir, sonra isə onu həmin münaqişənin həllinə cəhd göstərməyə yönəldir. Yalnız bundan sonra əməkdaşlığın yeni sisteminə keçidin, yəni yeni aparıcı fəaliyyətə keçidin əsası qoyulur.

Çox güman ki, böhranın ən əhəmiyyətli funksiyası insanın inkişafına onun təsirinin olmasıdır. Bu haqda psixoloq L.S. Vıqotskini yazırdı ki, əgər böhranlar eksperimental olaraq aşkar edilməsə idi, onları nəzəri olaraq təsvir etmək lazım gələrdi. Onun ehtimalına görə, insanın inkişaf prosesi bir mərhələdən başqasına "sıçrayışlarla", yəni təkamül yolundan daha çox inqilabi yolla həyata keçirilir. Çünki bu dövrdə nisbətən qısa müddətdə ətrafdakılar tərəfindən nəzərə çarpan mühüm dəyişikliklər olur.

"Böhran" termini çoxmənalıdır. Müxtəlif psixoloji nəzəriyyələrdə alim tədqiqatçılar onu insanın psixi həyatının müxtəlif hadisələri ilə bağlayırdılar. Keçmiş SSR dövründə psixologiyada yaş böhranı haqqında anlayışı ilk dəfə P.P. Blonski daxil etsə də, XX əsrin 30-cu illərində onu L.S. Vıqotski təsvir etmiş və ətraflı tədqiq etmişdir. O vaxtdan paradoksal vəziyyət yaranmışdı. Böhranlar demək olar ki, nə nəzəri, nə də eksperimental şəkildə tədqiq olunmurdu, amma yaş psixologiyası üzrə aparılan istənilən tədqiqatlarda böhranlara əvvəlcə real mövcud olan bir şey kimi baxılırdı.

Böhran dövründə dəyişikliklər uşağın psixoloji yaşının üç əsas komponentini: inkişafın sosial vəziyyətini, fəaliyyətin aparıcı tipini və uşağın şüurunun bütün strukturunu əhatə edir. Bu dəyişikliklər üçün ilkin şərtlər böhrandan əvvəl olan – stabil yaş adlandırılan dövr boyunca tədricən və əksər hallarda başqaları üçün gizlicə formalaşirlar. Müəyyən ana qədər uşağın davranışına motivasiya yönümlü və instrumental törəmələr şüurun quruluşunun struktur dəyişiklikləri prosesində, yaş dövrlərinin sərhədində uşağın bütün şəxsiyyətinə fəal şəkildə öz təsirini göstərir.

Sıçrayış xarakterli keçidlərlə xarakterizə olunan yaş böhranlarının mənbəyini uşaqların fiziki və psixi imkanları ilə onun ətrafdakılarla qarşılıqlı münasibətləri arasındakı ziddiyyətlər təşkil edir. Bir sıra təzahür formaları ilə xarakterizə olunan böhran uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında mənlilik şüurunun ilkin müşahidəsi ilə səciyyəvlənir. Uşaqların inkişafında belə sıçrayış xarakterli keçidlər "yaş böhranları" adlanır. "Böhran" sözü yunan mənşəli söz olub, "çıxış, dönüş anı" mənasını verir. Böhran bir yaş dövründən digərinə keçid anında meydana gələn konfliktin bu və ya digər dərəcədə ifadəli formasıdır. Yaş böhranları qaçılmazdır və uşağın psixi inkişafında güclü təsirə malikdir. Uşaq psixologiyasında aşağıdakı böhranlı dövrlər fərqləndirilir:

- doğuş böhranı (anadan olandan körpəlik yaş dövrünə keçid);
- bir yaşın böhranı (körpəlikdən erkən uşaqlığa keçid);
- üç yaşın böhranı (erkən uşaqlıqdan məktəbəqədər yaş dövrünə keçid);
- altı yaşın böhranı (məktəbəqədər yaşdan kiçik məktəb yaşı dövrünə keçid);
- yeniyetməlik yaşın böhranı (uşaqlıqdan yaşlılığa doğru meyl).

Eyni yaş dövründə olmasına baxmayaraq, uşaqların psixi inkişafında əhəmiyyətli fərdi fərqlər müşahidə olunur. Bu psixi inkişaf tempində özünü büruzə verir. (3.səh.89)

Eyni coğrafi sosial və mədəni mühitdə, eyni həyat şəraitində böyüməsinə baxmayaraq bəzi uşaqlar əqli və psixi inkişafın göstəriciləri baxımından öz yaşlılarına xeyli qabaqlayır, bəzi uşaqlar isə özlərinin inkişaf göstəricilərinə görə yaşlarından geri qalırlar.

Uşaqlar arasında yaranan daha böyük fərqlər ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinin mənimsənilməsi sürətində, ali psixi funksiyaların, əqli qabiliyyətlərin inkişafının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində əks olunur. Psixi inkişafın göstəricilərinə görə öz yaşlılarını qabaqlayan uşaqlar akselerant uşaqlar, yaşlılarından geri qalanlar isə reterdant uşaqlar adlandırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yaş böhranları hər bir adamda çağalıq yaş dövründən başlayaraq 40-45 yaşlar da daxil olmaqla bir neçə dövrü əhatə edir. Müəyyən edilmişdir ki, uşaqlar yaşlılara nisbətən böhranlı dövrləri daha uğurlu keçirirlər. Onlar nə baş verdiyini anlamır, hətta belə çətin vəziyyətə düşənlərinin keçici bir proses olduğunu da dərk edə bilmirlər. Psixoloqların qənaətinə görə, az uşaqlı və nuklear ailələrdə böyüyən uşaqlar mürəkkəb ailələrdə böyüyən uşaqlara nəzərən yaş böhranı dövrlərini daha ağır keçirirlər.

Coşqun şəkildə baş verən yaş böhranları həmişə uşaqların psixi simasında daha kəskin

dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Bununla belə yaş böhranları yeni yaş dövründə uşağın özünüdərkətmə və özünüdərsədiqətmə səylərinin, “mən” obrazı və mənlilik şüurunun emosional və idraki sferada əhəmiyyətli, müsbət yeni keyfiyyətlərin formalaşmasının əsasını qoyur.

İnkişafda böhranların baş verməsi qarşısı alınmaz bir proses olduğuna görə, əsas vəzifə heç də onun qarşısını almağa yox, uşağın bu mərhələni “ağrısız”, “fəsadsız” keçməsinə təmin etməkdən ibarət olmalıdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyət yönümündə inkişafında diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlər sırasında rol-cins və iradi davranış formaları əhəmiyyətli yer tutur. Uşaqlarda iradənin inkişafı onlarda motivləşmə sahəsinin, uşağın formalaşma yolunda olan şəxsiyyətinin istiqaməti ilə sıx bağlıdır.

İradənin ilkin keyfiyyətlərinin formalaşması zəminində onlarda təcridən davranışın ixtiyari formaları, motivlərin ilk qarşılıqlı tabeliliyi yaranır. Psixoloqların fikrincə, məktəbəqədər yaş dövründə ilk dəfə olaraq uşaqlarda “etik instansiyalar” (L.S. Vıqotski) əxlaqi təsəvvürlərin qiymətləndirmə və davranışın ilk əlamətləri təzahür etməyə başlayır. Sosial və əxlaqi hisslər intensiv inkişaf yoluna qədəm qoyur, özünüdərkətmə və özünüqiymətləndirmənin əsasları yaranır.

Uşağın məktəbəqədər yaş dövrünün sonunda, 6 yaşın tamamında yeni yaş böhranı müşahidə olunmağa başlayır. Onun xarici təzahürləri uşağın spesifik ədalarında, özünü naza qoymasında, davranışın nümayişkarənə formalarında əks olunur. Uşaq inadkar olur, adət etmiş davranış formalarının çərçivəsini pozur, onun sanki yaşlılardan asılılığı azalır. Böhranların xarici təzahür xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

a) sərhədlər – böhranların başlanğıcını və sonunu yanaşı yaşlardan ayıran son dərəcə aydın olmayan anlayışdır. Çünki böhran gizlicə yaranır, onun başlanmasını dəqiq təyin etmək və diaqnozunu qoymaq çətindir;

b) bir qayda olaraq, böhran dövrü ortasında onun kulminasiyası müşahidə olunur, bu kulminasiya nöqtəsinin mövcudluğu böhran dövrünü digərlərindən ayırır;

c) uşağın davranışında necə olursa olsun pedaqoji təhsil sistemindən çıxması, məktəb müvəffəqiyyətinin və məşğələlərə marağın azalması kimi xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Ətrafdakılarla kəskin münaqişələr mümkündür.

Burada böhran təzahür xüsusiyyətləri L.S. Vıqotski tərəfindən əvvəlki sabit dövr boyunca yığılan mikrodəyişikliklərin kulminasiyası kimi təqdim edilir.

Niyə böhranlara diqqət ayırmaq lazımdır, əgər onlar normaldırsa və uşağın inkişafı üçün zəruridir? Artıq deyildi ki kimi, az yaşlarda uşağın inkişafının məntiqi və ya məktəbdə vəl ailədaxili vəziyyətlə bağlı mümkün çətinləşdirmələrə görə:

a) böhranın təxirə salınması, yəni uşaq böhranın gəlməsi ilə şərt qoyulmuş daxili münaqişəni yaşamır, yenitörəmənin yaşına görə lazım olanları qazanmır. Məsələn, yeniyetmə sözbəxəməmədə davam edir, müstəqilliyini göstərə bilmir, hər bir fəaliyyətində valideynlərindən kömək istəyir;

b) böhranın yaşanmasında görüntülər: xəstəlik və ya tənəzzül, yəni davranış – təqvim yaşından daha çox uşağın görünüşü. Məsələn, ingilis dilində çətinliklərlə rastlaşan kiçik məktəbli axşamlar baş ağrıdan şikayət etməyə başlayır;

c) mühitə proyeksiya, yəni öz çətinliklərinə və səhvlərinə görə məsuliyyəti mühitə üzərinə atmaq. Məsələn, yeniyetmə öz kobudluğunun səbəbini onunla onunla qərəzli danışan müəllimlərdə görür;

d) böhranda "ilişmə", yəni uşaq çox kəskin və uzun müddət " böhrandadır". Məsələn, dördüncü sinif şagirdi indiyə qədər dərslərini ancaq anasının köməklili ilə yerinə yetirir. Yaxud da kiçik yeniyetmənin etiraz davranışı o qədər güclüdür ki, sinifdə dərsləri keçməyə müəllimə

imkan vermir.

Yaş böhranının ən mühüm psixoloji mənasının nəzəri cəhətdən dərk edilməsi onların sistematik tədqiqatının başlanğıcını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir. Bu gün yaş böhranının məzmununu açan bir sıra özünəməxsus konsepsiyalar da var.

Görkəmli psixoloq A.N. Leontyevin fikrincə, uşağın psixi inkişafında böhran xarakterli çətinliklərin yaranması zəruri və qanunauyğun xarakter daşımır. Böhranlar yox, yalnız əsaslı dönüşlər və inkişafda keyfiyyət dəyişiklikləri zəruridir.

Böhranın əmələ gəlməsi ona dəlalət edir ki, lazımı keyfiyyət dəyişiklikləri vaxtında və tələb olunan istiqamətdə baş verməmişdir. Böhran olmaya da bilər, çünki uşağın inkişafı kortəbii proses deyildir. Bu inkişaf idarə olunan tərbiyə ilə istiqamətlənən prosesdir (2, səh.150).

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyət yönündə inkişafında diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlər sırasında rol-cins və iradi davranış formaları əhəmiyyətli yer tutur. Uşaqlarda iradənin inkişafı onlarda motivləşmə sahəsinin, uşağın formalaşma yolunda olan şəxsiyyətinin istiqaməti ilə sıx bağlıdır.

Yeniyyətlik böhranı dövründə şəxsiyyətin kollektivdəki mövqeyi, eyni zamanda ictimai münasibətləri sistemində tutduğu vəziyyət əsaslı dəyişikliklərə uğrayır. Belə ki, bu yaşda yeniyyətlər “kiçik” uşaqdan “böyük” uşağa çevrilirlər.

Bu dövrdə yeniyyətlərin davranış və rəftarlarında əvvəlki yaş dövründə müşahidə edilməyən yeni xüsusiyyətlər özünü göstərməyə başlayır. Hələ yeniyyətlərin əvvəlində o qədər də fərqlənməyən uşaq sanki birdən-birə dəyişir, yaşlılaşır. Bu cür dəyişmə çox vaxt böyüklər üçün gözlənilməz olur, yeniyyətlərin böyüklər üçün o qədər də rəğbətlə qarşılanmayan davranışında təzahür edir.

Amerika etnoqrafı Marqaret Mid insan şəxsiyyətinin formalaşmasına mühitin və ictimai tarixi şəraitin təsirini müəyyənləşdirmək məqsədilə Samoa adasında yaşayan yeniyetmələr üzərində tədqiqat aparmış və aşkar etmişdir ki, qız və oğlanlarda yeniyetməlik dövrünün böhranı heç də bioloji amillərlə deyil, sosioloji amillərlə şərtlənir. Marqaret Mid eyni zamanda müəyyən etmişdir ki, həmin adanın oğlan və qızları uşaqlıqdan yeniyetməlik yaş dövrünə, böyük yaşa ziddiyyətsiz, konfliktsiz keçir. Özü də bu dövr yeniyetmənin inkişafında “ən sərbəst dövr” hesab olunur.

Ancaq qızların cinsi yetişkənliyi onları yaşlı adam kimi səciyyələndirən bir göstərici olub bir növ kəbin mərasiminə hazırlığı bildirir. Digər tərəfdən isə, bu fizioloji hadisədən sonra qızın yaşlılar arasında hüquq və vəzifə dairəsi xeyli genişlənir, ona yeni tələblər və hüquqlar verilir.

Etnoqrafların tədqiqatları ilə belə bir fakt da təsbit olundu ki, əvvəla, yeniyetməlik dövrünün müddəti, sonra bu vaxt müəyyən böhran, ziddiyyət və ya konfliktlərin mövcudluğu, yaxud olmaması, daha sonra isə uşaqlıqdan yaxşılığa keçidin özü belə uşaq həyatının konkret şərtlərlə müəyyən edilir.

Antropoloq Ruf Benedikt uşaqlıqdan yaşılığa keçidin daha doğrusu, yeniyetməlik dövrünə keçidin iki tipini göstərir:

1) Fasiləsiz keçid. 2) Uşağın əvvəllər, uşaqlıq dövründə öyrəndikləri ilə böyüklərin rolunu həyata keçirmək üçün lazım olan davranış tərzləri və təsəvvürlər arasında uyğunsuzluğun, uçurumun olduğu keçid (3, səh.146-147).

Birinci keçiddə uşaq və yaşlıya verilən tələblər qismən uyğun gəlir, bu zaman uşaq böyüklərin davranış və tələb normalarını tədricən mənimsəyir və yaşlıların statusunu yerinə yetirə bilir.

İkinci keçiddə uşaq və böyüklərə verilən tələblərdə müəyyən uyğunsuzluq, ayrılıq,

keçilməzlik olur. R. Behedikt və M.Mid bu keçid tələblərini sənaye cəhətdən yüksək inkişaf etmiş ölkələrə, cəmiyyətə aid edir və burada uşaqlıqdan yaşlılığa keçiddə müəyyən çətinliklərin olduğunu göstərir. Nəticədə uşaq formal yetkinliyə malik olsa da o, yaşlıların statusunu yerinə yetirə bilmir.

Doğuş böhranı bətdaxili və ondan kənarında həyat formaları arasındakı aralıq mərhələdir. İnsan körpəsinə təbii şəraitin ilkin şərtləri məhdud şəkildə verilmişdir. Yeni şəraitdə çağanın həyatı anadangəlmə mexanizmlərlə təmin olunur. O, sinir sisteminin xarici şərtlərə orqanizmin dayanıqlığının müəyyən hazırlığı ilə doğulur. Çağa aktivdir: onun aktivliyinin əsasında anadangəlmə (şərsiz) reflekslər dayanır ki, onlar da orqanizmin əsas sistemlərinin (tənəffüs, qan dövranı, həzm) işini təmin edir.

Çağalığ yaş dövrünün böhranı, adətən, 1 yaşın tamamında başa çatmış olur. Uşağın psixi inkişaf tempindən, fərdi-tipoloji xüsusiyyətdən və həyat şəraitindən asılı olaraq, o, bəzi körpələrdə tez, digərlərində isə gec başa çata bilər. 1 yaşın böhranı – uşağın körpəlik dövrünün sonu, erkən uşaqlıq dövrünün başlanğıcında özünü göstərir. Bu dövrdə uşağın həyatında yeni keyfiyyət dəyişiklikləri, psixoloqların “körpəlik dövrünün üstünlükləri” adlandırdığı əhəmiyyətli yenilik baş verir. Bu böhran uşağın müstəqillik meylinin güclənməsində, fəaliyyət subyektivi kimi sərbəstliyinin artmasında əks olunur.

“1 yaşın böhranı”- uşağın körpəlik dövrünün sonu, erkən uşaqlıq dövrünün başlanğıcında özünü göstərir. Bu yaş böhranının simptomları körpənin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir: körpənin obyektiv aləmə, böyüklərə və özünə münasibəti dəyişir. Bu yaş dövründə körpənin fəallığı artır və getdikcə o, özünü tanımağa və duymağa başlayır.

Uşağın müstəqilliyə cəhd göstərməsi və onun yaşlılardan obyektiv asılılığı 1 yaş böhranının əsas ziddiyyətidir.

“3 yaşın böhranı”- məktəbəqədər yaş böhranında müşahidə olunan ağır yaş böhranıdır. Bu böhran dövründə 3 yaşlı uşaqda kəskin şəkildə müstəqilliyə cəhd və yaşlılardan asılı olmamaq hissi güclənir. Bu böhran dövrünün əsas simptomları: tərslik, inadkarlıq, həcətlik, etiraz-qiyamdır. Belə neqativ simptomların arxasında “mən” sistemi, şəxsi fəallıq, “Mən özüm”ün dərki, öz nailiyyətlərinə qürrələnmək hissi dayanır.

Bu yaş böhranının simptomlarını ümumiləşdirərək göstərmək olar ki, “3 yaş böhranı” uşaq şəxsiyyətinin və ətrafdakı insanlarla sosial qarşılıqlı münasibətlərin yenidən qurulması zəminində baş verir.

“6 yaş böhranı”- məktəbəqədər yaş dövrünün sonunda özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bu yaş dövründə uşaqlar “çətin tərbiyə olunan uşaq” təəssüratı yaradır. Belə ki, uşaqlarda şəxsi həyəcanın ümumiləşdirilməsi, məntiqi hisslər yaranır. Uşağın sosial əlaqəsi və marağı artır. Uşağın yaşlılar və həmyaşıdları ilə ünsiyyəti ixtiyari xarakter daşıyır. 6 yaşlı uşağın sosial mövqeyi müəyyənləşir və onun iradi cəhdi məktəbə daxil olması ilə reallaşır. Uşağın məktəbə psixoloji hazırlığına şəxsi, iradi və intellektual hazırlığı da daxildir. Bu yaş böhranında uşaqlarda iradi fəaliyyət ünsürləri formalaşır. 6 yaşın tamamında uşağın hərəkətlərində ixtiyariliyin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmağa başlayır, onların hərəkətləri şüurlu iradi hərəkətlərin obyektinə çevrilir.

“Yeniyyətlik yaş böhranı”- böhranlı yaş kimi səciyyələndirilir. Bu yaş döbrü fiziki keyfiyyətlərin inkişafı və formalaşması üçün senzitiv dövrdür. Bu böhran dövründə şəxsiyyətlərəarası münasibətlərin əsas formaları stabilləşir, sosial yönəlişliyin təməli möhkəmlənir, özünüdərkətmə, özünüqiymətləndirmə, özünütəstiq formalaşır. Bu yaş böhranı dövründə yaşlılıq hissi və meyli əmələ gəlir. Yeni xüsusiyyətlər- əxlaqi şüur və mənlik şüuru təzahür edir. Yeniyyətliklərin özü və ətraf adamlar haqqında təsəvvürlər dəyişilir. Bu yaş

böhranında şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemində tutduqları yer artıq yeniyetmələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, böhran qaçılmazdır. Müxtəlif yaş dövrlərində özünəməxsus spesifik çalarlarla xarakterizə olunan yaş böhranları çoxsaylı təsnifatlarla əks olunur və bütövlükdə şəxsiyyətin formalaşmasında prioritetliyi ilə diqqəti cəlb edir. N. Çələbiyev qeyd edir ki, “həyatın gedişində insanın inkişafı qanunauyğun olaraq bir mərhələnin digəri ilə əvəz olunması yolu ilə gedir. Hər bir mərhələdə insanın daxili aləmində, davranışı və münasibətləri sistemində müxtəlif dəyişikliklər baş verir ki, bunun da nəticəsində şəxsiyyət həmin mərhələ üçün xarakterik olan nəisə yeni bir xüsusiyyət qazanır” (6, səh.105-106).

Odur ki, yaşlılar hər yaş dövrünə uyğun kontekstdə uşaqların müstəqilliyini, hüquq və vəzifələrini genişləndirməli, həyat və fəaliyyətin müxtəlif sahələrində yaşlı adam kimi iştirak etmək-yaşlılar aləminə daxil olmaq üçün ona şərait yaratmalı, bilavasitə kömək göstərməlidirlər. Əks halda uşaqlar, xüsusilə də yeniyetmələr u aləmə onların köməyi olmadan daxil olur. Belə hallarda ona yoldaşları, dostları, başqa yaşlılar kömək göstərirlər, lakin bu zaman yaşlılıq hissi valideyn, tərbiyəçi və müəllimlərin təsir sahəsindən kənarında inkişaf etdiyi üçün tərbiyə işində çoxlu əlavə çətinliklər meydana çıxır.

Göründüyü kimi, uşaqların “yaş böhranları” onların psixi inkişafında müxtəlif keçid xarakterli dəyişmələrlə və tipoloji xüsusiyyətlərlə müşahidə olunur. Bütün bu boloji, psixoloji və sosioloji dəyişmələr uşaqların şəxsiyyətinin inkişafında önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Research and Publication Ethics

In this study, all rules specified in the "Directive on Scientific Research and Publication Ethics of Higher Education Institutions" were followed. None of the actions specified under the second section of the Directive, "Actions Contrary to Scientific Research and Publication

Ethics", have been carried out.)

Disclosure Statements

1. Contribution rate statement of researchers: Author 100%,
2. No potential conflict of interest was reported by the author.

İstifadə Ədilmiş Ədəbiyyat Siyahısı

- [1] Əlizadə Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı, 1986, səh.29.
- [2] Əzimli Q. Yaş və pədaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı, 2006.
- [3] Əmrahlı L. Rzayeva N. Uşaq psixologiyası. Bakı, 2015.
- [4] Qədirov Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2002, səh. 380-382.
- [5] Həmzəyev M. Yaş və pədaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2006
- [6] Çələbiyev N. Uşaq psixologiyası. Bakı, 2005, səh.150.
- [7] Волков Б.С., Волкова Н. Возрастная психология. М., 2005.
- [8] Поливанова К. Психология возрастных кризисов. М., 2000.